

Петро Кралюк

Ігор Пасічник

ОСТРОГІАНА –

ПЕРШЕ УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Харків
«Фоліо»
2026

Частина I

КНЯЖИЙ ДІМ ОСТРОЗЬКИХ

Генеалогічний міф князів Острозьких: ментальний сенс

Вагому роль в історії українських земель періоду Середньовіччя відіграла династія князів Острозьких. Саме вони після розпаду Русі Київської, а пізніше загибелі Руського королівства стали продовжувачами давньоруських політичних, релігійних і культурних традицій. Особливо помітною роль Острозьких була в XV–XVI ст., коли Русь-Україна переживала складні часи, опинившись у лещатах великих геополітичних потуг — римо-католицької Європи й ісламського Сходу. У цих складних умовах предкам українців було непросто зберегти свою етнічну, культурну й пов'язану з ними конфесійну православну ідентичність. Чимало русинів-українців у той час покатоличилось, а також «потурчилося», «побусурманилося». І в тому, що вони все-таки змогли зберегтися як етнос зі своєю специфічною культурою, є чимала заслуга князів Острозьких. Водночас історія цього роду — своєрідне «дзеркало», у якому відобразилися непрості трансформації руської (української) еліти в період пізнього Середньовіччя й ранньомодерних часів.

До сьогодні дискусійним лишається питання щодо походження Острозьких¹. Дивного в цьому нічого немає, оскільки автентичних документів, які стосувалися б діянь представників цього князівського роду на ранніх стадіях, практично не збереглося. «Вторинні свідчення», радше розмірковування авторів про генеалогію Острозьких, її міфологізація переважно припадають на другу половину XVI ст. й пізніші часи.

¹ Див.: Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів. Київ, 1990. С. 112, 122–123; Войтович Л. Родина князів Острозьких. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Львів, 1996. Т. 231. С. 355–367; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 509–510, 512–518; Войтович Л. Князі Острозькі. Спроба відтворення генеалогії династії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2008. Вип. 13. С. 44–59; Войтович Л. Князі Роман Данилович і Василько Романович — протопласт князів Острозьких. *Острозька давнина*. Остріг, 2013. Вип. 2. С. 11–25; Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ, 2012. С. 75–110; Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності). *Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ, 2002. С. 231–269.; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Видання друге, переглянуте і виправлене. Київ, 2008. С. 13, 66, 68, 69, 79, 80, 84, 85, 88, 91–94, 98, 99 та ін.

Це було пов'язано з тим, що саме в XVI — на початку XVII століть князівський рід Острозьких сягнув піку могутності. Зокрема, Костянтин Іванович Острозький (1460–1530) займав становище гетьмана Великого князівства Литовського і Руського, був каштеляном Віленського замку, воєводою троцьким. Це були найвищі пости у владній ієрархії цієї держави. Також цей князь став одним із найбільших землевласників Великого князівства Литовського та Руського. Його син Василь-Костянтин (1526–1608) теж належав до найбільших землевласників Великого князівства Литовського і Руського, Польського королівства, а пізніше — Речі Посполитої. Ставши в 1559 р. київським воєводою, він обіймав це становище до кінця свого життя — тобто майже півстоліття. Письменник-полеміст Захарія Копистенський так панегірично відзивався про цього князя: «...перший межи княжати роськими, великий заступ і потіха всього народу роського, мур залізний на українях, страх і трепет татаром, слава і свіча ясновітлая королевства Польського, оздоба і краса сеймовая, всіх публічних з'їздов око і сила потужная...»¹. Також помітною постаттю на українських землях і в Речі Посполитій був син Василя-Костянтина Януш (1554–1620), який обіймав посади волинського воєводи й каштеляна краківського. Остання посада фактично робила його першим сенатором Речі Посполитої. З огляду на те, які високі становища обіймали представники князівського дому Острозьких, виникла потреба створити «гідну» їхню генеалогію та показати древність цього роду.

Необхідно враховувати, що в тогочасному (фактично ще середньовічному, традиційному) суспільстві передусім цінувалася давність, традиція. Натомість нове сприймалося як щось негативне, небажане. Хоча, звісно, варто мати на увазі, що «справжній традиційний дух» набуває «різноманітні форми, спеціально пристосовані до певних ментальних обставин, до певних обставин часу і місця»².

Звідси відповідне намагання можновладців, з огляду на обставини того часу та умови діяльності, довести давність свого роду. І хоча це доведення часто мало вигляд намагання представити бажане за дійсне, це аж ніяк не зупиняло творців генеалогій, які доводили давність потрібного їм роду. Ситуація з генеалогією князів Острозьких цього разу не була винятком. А свідчення авторів про давність цього роду, які переважно стосуються другої половини XVI — початку XVII століть, варто сприймати, враховуючи тогочасну «генеалогічну міфологізацію».

Проте саме ця міфологія, яка переважно знайшла вияв у творах панегіричного характеру на честь князів Острозьких, є вельми цікавою для нас. Адже вона по-своєму відображає самоусвідомлення й ідентифікацію представників цього роду та клієнтів князів Острозьких, тобто їхнього оточення. І навіть ширше — тодішнього руського (українського) загалу. Адже князів Острозьких (особливо це стосується Василя-Костянтина) сприймали в той час як лідерів Русі. І навіть

¹ Копистенський З. Палінодія. *Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поетика. Драматургія. Белетристика*. Київ, 1987. С. 102.

² Guénon R. *La crise du monde moderne*. Paris, 1927. P. 39.

Януша Острозького, який перейшов із православ'я на католицизм, деякі православні автори сприймали як «свого». Уже згадуваний Захарія Копистенський писав про нього: «Заїсте, не годиться мі ся ту мимо іти і пресвітлого княжати Іоанна Острозького, каштеляна краковського, которого нехай будет ім'я на всі сторони світа славно: бовім народ свій роський любив, православную віру отцев своїх величав, і за то на нем отцевское одпочило благословеніє»¹.

Тут потрібно розібратися, як трансформувалося поняття «Русь», а також синонімічне поняття «Росія» (точніше — «Россія», де наголос на першому складі). Це потрібно для розуміння контексту творення генеалогії князів Острозьких, яких трактували як провідних руських князів (принаймні в XVI й на початку XVII століть).

Зараз ми ототожнюємо поняття «Русь» з Руською державою із центром у Києві, яка існувала з кінця IX до середини XIII ст., тобто до монгольської навали². Звідси такий кабінетний термін, який набув поширення як у науковій, так і популярній

¹ Копистенський З. Палінодія. *Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика*. С. 104.

² У російській літературі ще в XIX ст. міцно утвердився концепт «монголо-татарського іґа». Пізніше він перейшов у інші літератури, у т. ч. й українську. За радянських часів цей концепт сприймався ледь як не аксіома. Продовжує він своє життя й понині. Згідно з цим концептом, 1240 рр. т. зв. монголо-татари здійснили завоювання Русі. У 1237–1238 рр. вони відносно легко захопили Рязансько-Муромську й Володимиро-Суздальську землі. У 1239 р. — Чернігівську землю. Апогеєм ординського завоювання Русі стало взяття Києва в 1240 р. Водночас зазвичай не звертають уваги, що далеко не всі землі Русі були завойовані. Під владою ординців опинилися північно-східні землі (Залісся), де пізніше сформувалася Московія, а також Чернігівщина й Київщина. Незавойованими лишилися Новгород, Псков, землі Смоленського, Полоцького й Турово-Пінського князівств, які з часом стали частиною Великого князівства Литовського. У межах останнього формувався білоруський етнос. Попри наїзди монголо-татар на землі Волині й Галичини, ті вистояли й зберігали відносну самостійність, хоча їм і довелося підтримувати певні стосунки з татарами. Щодо концепту «монголо-татарського іґа», то воно представляється як велика трагедія для Русі, спричинена завоюванням «диких ординців». Це «іґа» затримало подальший економічний, суспільно-політичний і культурний розвиток руських земель. Однак Русь, ставши на шляху монголо-татар, врятувала землі Європи від «східних варварів». Насправді Монгольську імперію Чингізидів (Йеке Монгол Улус), в якій у 1266 р. автономізувалася її західна частина (Улус Джучі), яку з часом почали іменувати Золотою Ордою, називати «дикою», «варварською» не випадає. Адже ця держава охоплювала величезні терени — від Далекого Сходу до Східної Європи. Це було найбільше за територією й населенням державне утворення тогочасного світу. Щоб забезпечувати управління ним, потрібні були відповідні соціально-політичні й комунікаційні технології. Творець цієї держави Чингісхан (1162–1227), реорганізувавши підвладне йому військо, запровадив централізацію й строгу дисципліну. Складалося це військо з кочівників-ординців, котрі мусили постійно тримати фізичну форму й вправлятися у військовій справі. Власне, це було основною вимогою до підлеглих монголів та інших кочівників, зокрема тюрків, держави Чингізидів. Монголи (насправді це була сукупність різних етносів, серед яких переважали етноси тюркські) переймали військово-технічні новинки від завойованих ними народів. Їхнє військо тривалий час, до XV ст., фактично було найпередовішим у світі. Див.: Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. У трьох томах. Харків, 2017. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа — початок XVI ст.). С. 594–609.

літературі, як «Київська Русь». У свідомості сучасних людей, зокрема й більшості українців, Русь після монгольської навали «перестає існувати». Натомість на її теренах залишаються князівства, залежні від Золотої Орди, де правили монгольські Чингізиди. Серед цих князівств чи не найсильнішим було князівство із центром у Володимирі-на-Клязьмі, на зміну якому прийшло князівство Московське, що позбулося залежності від золотоординських ханів і почало «збирати» колишні руські землі. А ось землі на заході колишньої Русі (нинішні терени України й Білорусі) згодом опинилися під владою іноземних завойовників — королів польських і великих литовських князів¹.

На теренах же Московського князівства «з'являється Росія». Під нею зараз розуміють території, де проживає етнос, який іменується росіянами, а також існували держави, де цей етнос становив значну чи домінуючу частку населення.

Проте це не значить, що так поняття «Русь» та «Росія» сприймали в часи давньої Русі, чи то Русі Київської, а також пізніше. Звісно, «наповнення» цього поняття, його зміст певною мірою змінювався.

Якщо звернемося до давніх автентичних джерел часів Русі Київської, то бачимо, що, власне, під Руссю переважно розуміли деякі сучасні українські землі, переважно Київське Подніпров'я. У ширшому сенсі — землі, що прилягали до відомого шляху «із варяг у греки»², на опис якого і навіть своєрідну сакралізацію натрапляємо в Початковому літописі («Повісті минулих літ»)³. Саме цим шляхом подорожує апостол Андрій Первозваний⁴.

¹ Такий погляд на історію східноєвропейських земель, фактично, відносно чітко представив Феофан Прокопович, один з ідеологів Російської імперії. Див.: Прокопович Ф. Собрание от летописателей краткого веденія от началства великих монархов российских, на престолах государственных бывших, по степенях и по летам zde описуемым. Його ж. Прокопович Ф. Філософські твори. В трьох томах. Київ, 1881. Т. 3: Математика. Історичні праці. Вірші. Листи. С. 311–335. Потім цей погляд розвивали представники російської імперської історіографії Василій Татіщев, Ніколай Карамзін, Сергій Соловйов та інші. Він дістався в спадок радянській історіографії. Й такі підходи помітно вплинули на бачення східноєвропейської історії іншими народами, в т. ч. й представниками української історіографії.

² Про шлях «із варяг у греки» див.: Прицак О. Походження Русі. Київ, 2003. Т. II: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. С. 872–886.

³ Про давньоруське літописання див.: Котляр М. Духовний світ літописання. Київ, 2011; Толочко П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. Київ, 2005.

⁴ Розповідь про подорож Андрія Первозваного в Початковому літописі в перекладі сучасною українською мовою див.: Літопис руський. Київ, 1989. С. 3–4. Щодо самої подорожі, то існує значна література (переважно російських авторів). Див.: Карташев А. Был ли апостол Андрей Первозванный на Руси? Карташев А. *Очерки по истории Русской Церкви*. Париж, 1959. Том I. С. 40–51; Кузьмин А. Сказание об апостоле Андрее и его место в начальной летописи. *Летописи и хроники*: 1973. Москва, 1974. С. 37–47; Малышевский И. Сказание о посещении Русской страны св. апостолом Андреем. *Труды Киевской духовной академии*. Киев, 1888. Т. 2. № 6. С. 300–344; Мюллер Л. Древнерусское сказание о хождении апостола Андрея в Киев и в Новгород. *Летописи и хроники*: 1973. Москва, 1974. С. 48–63; Чучуров И. «Хождение апостола Андрея» в византийской и древнерусской церковно-идеологической традиции.

На один з описів Русі як «варварської держави» натрапляємо у творі ромейського (візантійського)¹ імператора Костянтина Порфирогенета (Багрянородного)² «Про управління імперією». Варто сказати кілька слів про цього правителя. Він жив у 905–959 роках. У 944 р. став імператором і залишався ним до смерті. За часів його правління Ромейська імперія процвітала, розвивалися науки й мистецтва. Костянтин Порфирогенет був автором кількох творів, найбільш відомим серед них є згадуваний трактат «Про управління імперією». У ньому певну увагу було звернено на східноєвропейські землі, переважно українські.

Зокрема, Костянтин Порфирогенет описує терени, де кочували половці, яких він іменує пачінакітами: «...є чотири роди пачінакітів, а саме: фема (тобто область — авт.) Куарціцур, фема Сірукалпеї, фема Вороталмат і фема Вулацопон, розташовані по той бік ріки Данапріса (Дніпра — авт.) в напрямку до країв східніших і північніших, навпроти Узії, Хазарії, Аланії, Херсонеса та Кліматів. Решта ж чотири роди розташовуються по цей бік ріки Данапріса, в напрямку до західніших і північніших країв, а саме: фема Гіазихопон сусідить з Булгарією, фема Нижньої Гіги сусідить із Туркією, фема Харавої сусідить з Росією, а фема Іавдієртім сусідить із місцевостями, що є данниками Росії, з ултинами, дервленинами, лензенинами (ймовірно, малися на увазі уличі, деревляни й поляни — авт.) та іншими слов'янами»³.

Як бачимо, у цьому уривку фігурує термін Росія (власне, так греки іменували Русь); говориться, що вона розташована поряд із землями, де кочують печеніги, а деякі слов'янські племена платять данину Росії, зокрема називаються уличі, деревляни й поляни. Усі ці племена жили на теренах сучасної України.

Церковь, общество и государство в феодальной России. Москва, 1990. С. 7–23. Зазвичай у цих та інших роботах російських авторів є намагання вписати подорож Андрія Первозваного в контекст російської історії.

¹ Мешканці т. зв. Візантії не користувалися такою назвою. Не згадували її і в офіційних документах. Населення цієї держави вважало, що живе в «Римській імперії» (грец. Βασιλεία τῶν Ῥωμαίων), або в Романії (Ῥωμανία). Називали себе її жителі ромеями, тобто римлянами. Імператор мав титул «василевса римлян». Ця традиція зберігалася до падіння цієї держави в 1453 році. Назва «Візантійська імперія» з'явилася значно пізніше — у XVI столітті. Вона фігурувала у працях західноєвропейських істориків, зокрема її використовував німецький вчений Ієронім Вольф. Візантія, Візантійська імперія походить від давньої назви Константинополя — Візантія. Такий термін спеціально ввели для розрізнення християнської східної імперії від античного Риму і Священної Римської імперії. У такий спосіб західноєвропейські автори намагалися показати, що Ромейська імперія — це «не справжня» Римська імперія. Розуміючи сумнівне походження терміна «Візантія» та його ідеологічну заангажованість, ми використовуватимемо автентичний термін «Ромейська імперія».

² Про Костянтина Порфирогенета є монографія видатного британського історика Арнольда Тойнбі. Див.: Toynbee A. *Constantine Porphyrogenitus and his world.* Oxford, 1973.

³ Костянтин VII Порфирогенет (Багрянородний). Про управління імперією. *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.* Київ; Житомир, 2015. С. 24. Уривок із твору «Про управління імперією» в даному виданні подано в перекладі Агатангела Кримського на українську мову з грецької. Щоправда, цей текст ми дозволили собі дещо адаптувати.

У Костянтина Порфирогенета натрапляємо на розлогий опис Росії та порядків, що панують у ній: «...човни-однодеревки приходять із зовнішньої Росії до Константинополя. Бувають поміж ними із Немогарди (очевидно, мався на увазі Новгород, хоча тут є питання — авт.), що в ній сидів Сфендостлав (Святослав — авт.), син Інгоря (Ігоря — авт.), князя Росії. А ще ідуть із города Мілініски (очевидно, мався на увазі Смоленськ — авт.), із Теліюци (ймовірно, Любеча — авт.), з Цернігоги (Чернігова — авт.), із Вусегради (Вишгорода — авт.). Усі вони плывуть рікою Данапрісом й збираються під городом Кіоава, що має назву Самватас. А слов'яни, їхні данники, що називаються кривітеїни (кривичі — авт.) та ленцаніни (ймовірно, лучани — авт.) та інші слов'яни, по своїх городах вирубують зимовою добою однодеревки, обробляють їх, а як надійде пора, коли потане лід, спускають їх у найближчі річки. А оскільки ті річки впадають у Данапріс, то вони цією рікою прибувають до Кіови, а там витягують їх, підвішують і продають росам»¹.

Тобто осереддям Росії є Кіова, чи то Київ. А звідти роси на своїх човнах-однодеревках спускаються вниз по Дніпру, проходячи повз грізні пороги. Костянтин Порфирогенет подає назви дніпрових порогів. До того ж спочатку мовою росів (у творі для позначення цього етно-територіального утворення використано слова «Рос» і «Росія»). Роси користуються не слов'янською мовою, а однією зі скандинавських мов. Також автор подає назви порогів слов'янською мовою. Отже, жителі Росу, Росії — це не слов'яни. Слов'яни ж, радше, є їхніми данниками.

«А як проминуть ці місця (тобто пороги — авт.), — писав далі Костянтин Порфирогенет, — то доходять до острова, що називається святий Григорій...» Ішлося про Хортицю. Тут роси здійснюють релігійні обряди. «На цьому острові, — писав Костянтин Порфирогенет, — приносять вони свої жертви, бо на ньому стоїть величезний дуб. А приносять вони в жертву живих птахів. Навкруги настромлюють ще стріли. А дехто кладе ще й хліб, і м'ясо, все, що має, — бо такий у них звичай»².

Далі, спустившись по Дніпру, говорить Костянтин Порфирогенет, роси йдуть до Дністра, Дунаю, здійснюють рейди Чорним морем. Судячи зі сказаного, вони займалися торгівлею та розбоєм.

Костянтин Порфирогенет пише й про т. зв. полюддя, відоме на Русі: «А зимою життя росів важке. Як настане місяць листопад, то їхні князі виходять з усіма росами з Кіава і йдуть на полюддя до слов'янських земель вервіянів (можливо, йдеться про деревлян — авт.) і другувітів (дреговичів — авт.), і кривиців (кривичів — авт.), і сервіїв (сіверян — авт.), і інших слов'ян, які платять росам данину. Цілісіньку зиму харчуються вони там. А як у квітні місяці скресне крига на Данапрісі, вони вертаються до Кіава. А тоді, надбавши човни-однодеревки, як було зазначено, споряджають їх і їдуть до Романії»³.

¹ Костянтин VII Порфирогенет (Багрянородний). Про управління імперією. *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.* Київ-Житомир, 2015. С. 21.

² Там само. С. 22.

³ Там само. С. 23.

Якщо виходити з твору Костянтина Порфирогенета «Про управління імперією», то напрошуються певні висновки.

Рос, Росія — це етнотериторіальне й військово-політичне об'єднання, яке пізніше в давньоруських літописах іменувалося Руссю. До речі, термін «Рус» трапляється в арабсько-перських середньовічних джерелах¹.

Для Костянтина Порфирогенета Росія не є слов'янською структурою. Це — нормани-скандинави, які в той час заповнили і Східну, й Західну Європу, займаючись розбоєм і торгівлею. Вони створили низку середньовічних держав. Стосувалося це також Русі.

Скандинави-роси, створюючи свою державну структуру в Східній Європі, зробили данниками низку слов'янських племен, що проживали переважно на теренах сучасної України. Центром же цього державного утворення стає місто Київ, а літописці вкладають в уста князя Олега твердження, що це місто «матір городів руських»². Щоправда, словосполучення «матір городів» — не що інше, як калька грецького терміна «митрополія» (μητρόπολις — «материнське місто», від μήτηρ «мати» + πόλις «місто»). Тобто, іменуючи так Київ, вчені літописці мали на увазі його столичність («материнськість»).

Згодом скандинавська Русь-Росія зазнала слов'янізації. Уже в кінці X ст. руські князі почали носити слов'янські імена. Першого серед них можна назвати Святослава. Імовірно, в той час у Руській державі відбувся своєрідний «слов'янський переворот»³. Здебільшого переможені слов'яни перемогли своїх скандинавів-переможців. Однак останні «подарували» етно-політичну назву, яка дала ім'я середньовічній державі, що з'явилася в Східній Європі, осереддя якої були українські землі. Тут цю державу іменували Руссю, у Ромейській імперії — Росією.

Термін «Росія» прижився в церковній літературі Русі. Адже на Русь християнство прийшло переважно із Ромейської імперії. Тому не дивно, що в руську церковну літературу увійшло чимало грецьких термінів. Зокрема, один із перших відомих зафіксованих кириличних написів слова «Росія» датовано 1387 р. Це остання сторінка рукописної книги «Ліствиця» Іоанна Синайського, де зазначено, що цю працю завершено «в літо 6895 [1387], априліа 24» «Кіпріаном смиренным митрополитом Киевским і всея Росія»⁴.

Про те, що терміни «Русь» й, відповідно, «Росія» в «київські часи» стосувалися переважно українських земель, свідчать давні автентичні писемні джерела, зокрема літописи. На землі сучасної етнічної Росії, які часто іменували Заліссям, він

¹ Див.: Гаркави А. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до X века по Р. Х.). Санкт-Петербург, 1870.

² Літопис руський. С. 13.

³ Про «слов'янський переворот» чи «слов'янську революцію» на Русі див.: Кралюк П. Ярослав Мудрий. Харків, 2018. С. 68–70.

⁴ Ліствиця Іоанна Синайського. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Фонд 301. Арк. 261.

у давні часи практично не поширювався. Ці терени вважали такою собі «колонією» київських князів. Лише в XIV ст. термін «Русь» починає там побутувати¹.

Щодо Залліся й посталої на цих землях Московії, то населення цього регіону було переважно угро-фінським, слов'янізація цих теренів здійснювалася шляхом експансії київських князів зі «справжньої Русі», тобто сучасної України, а також частково із Новгородщини. Супроводжувалася ця експансія експансією релігійно-культурною, коли священники з християнізованих земель, передусім Києва, приносили сюди богослужбові книги, писані церковнослов'янською мовою з певними українськими рисами².

Після монгольської навали середини XIII ст. Русь «не пропала». Щоправда, «осереддя Русі» змістилося в західному напрямку. Зокрема, Руссю іменували землі Правобережної України, де правили представники князівського роду Романовичів. Приблизно в останні роки XII ст. князь Роман Мстиславович³, що княжив на Волині в місті Володимирі, зайняв Галич, зосередивши у своїх руках Володимирське (Волинське) й Галицьке князівства⁴.

В історичних роботах утвердилося уявлення, яке набуло значного поширення: що тоді було створене т. зв. Галицько-Волинське князівство. Насправді це кабінетний термін, який до того ж має проблемне ідеологічне навантаження⁵. Принаймні в давніх автентичних джерелах не згадано ніякого Галицько-Волинського князівства.

Щодо Романа Мстиславовича, який «створив» це князівство, то він в літописі іменується «самодержцем всієї Русі»⁶. До того ж певний час він володів Києвом. Його наступники, що правили в цій державі, іменувалися руськими князями, а то

¹ Детальніше про це див.: Генсьорський А. Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1962. Т. V. С. 16–30.

² Див.: Гетка Й., Мойсієнко В. Спочатку було Слово... Від мовного узусу до літературної норми (Нарис генези української літературної мови). Варшава, 2025.

³ Див.: Головка О. Князь Роман Мстиславович та його доба. Київ, 2001; Кралюк П. Роман Мстиславович, князь волинський і галицький. Луцьк, 1999.

⁴ Традиційно в літературі як час об'єднання Волині та Галичини утвердився 1199 р.. Див.: Ідзьо В. Українська держава в XIII столітті. Івано-Франківськ, 2015; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984 та ін. Насправді жодних підтверджень джерел, що ця подія відбулася в 1199 р., немає. Ця дата є гіпотетичною, запропонованою істориками. Хоча вона здається досить вірогідною.

⁵ Термін «Галицько-Волинське князівство» з'явився в другій половині XIX ст. Один із перших московіфільських істориків Галичини Денис Зубрицький (1777–1862) написав і видав працю «История древняго Галичско-русского княжества» у трьох частинах (1852–1855). Цей автор намагався стверджувати, що ця держава була російською. Згодом термін «Галицько-російське князівство» трансформувалося в «Галицько-Волинське». І саме в такому формулюванні це поняття набуло поширення в історіографії, зокрема українській. Про це див.: Кралюк П. Питання, що потребує ясності. *Корона або спадщина Королівства Руського*. Київ, 2017. С. 26–37.

⁶ Літопис руський. С. 368.

й королями. Зокрема, у 1253 р. Данило Романович¹ прийняв королівську корону від Папи Інокентія IV, а деякі його нащадки теж користувалися королівським титулом².

Сама ж ця держава в руських джерелах іменувалася Руссю чи Руською землею, авлатиномовних — Regnum Russiae, тобто Руська держава. Охоплювала вона не лише терени Галичини й Волині, а більшу частину нинішньої Правобережної України й також деякі землі таких нинішніх країн, як Молдова, Польща й Білорусь³. Тобто є підстави означати це державне утворення не як Галицько-Волинське князівство, а як, власне, Русь, що стала спадкоємцем Русі Київської, чи як Королівство Руське.

Показово, що в популярному історичному творі «Синописис», який уперше був виданий у Києві в 1674 р. і мав певне промосковське спрямування⁴, усе ж визнавалося, що головним правителем на Русі після монгольської навали був Данило Романович. У цьому творі, який фактично став своєрідним навчальним посібником з історії на східноєвропейських землях і був неодноразово перевиданий, цей правитель іменувався «великим князем» і «самодержцем всієї Росії». Також зазначалося, що він Папою Римським «вінчаний на царство Російське»⁵.

Для нас таке свідчення відносно пізнього та ще й промосковського «Синописису» є доволі цікавим. Принаймні воно говорить, що Данило Романович, який правив на західноукраїнських землях (він принаймні вважався князем галицьким і певний час київським, але його реальною резиденцією стало місто Холм, яке він збудував)⁶,

¹ Про Данила Романовича див.: Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. Біла Церква, 2013; Головка О. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного Середньовіччя. Київ, 2006; Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Львів, 2008; Котляр М. Данило Галицький. Київ, 2002; Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті й матеріали. Львів, 2005; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. Kraków, 2012.

² Детальніше про це див.: Кралюк П. Королі Русі-України та наша держава. Харків, 2026. С. 148–162.

³ Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 2006. Т. 252. С. 187–205.

⁴ Про контекст створення та ідеологічне спрямування «Синописису» див.: Когут З. Вплив політики на Інокентія Гізеля та видання київського «Синописису»: нове осмислення. *Гізель І. Вибрані твори: у 3-х томах*. Київ; Львів, 2010. Т. III. С. 9–30. Автор зазначеної статті визнає, що «Синописис» не був продовженням київської літописної традиції. Хоча, на його думку, це ще не був «всеросійський» великий наратив. Радше цей твір було створено для захисту інтересів Києво-Печерської лаври. Однак цей захист у тодішніх умовах був пов'язаний із орієнтацією на Москву.

⁵ Жиленко І. Синопис Київський. *Лаврський альманах*. Київ, 2002. Випуск 6. Спецвипуск 2. С. 80.

⁶ У літературі (як науковій, так і в популярній) набуло поширення іменування Данила «Галицьким». Насправді в автентичних джерелах він так не називається. Зрештою, у Галичі він зустрівся з опозицією місцевого боярства й мало перебував у своєму «столичному» місті. Зрештою, окрім Галича, він мав і інші князівські уділи. Тому вважаємо, що коректніше цього можновладця іменувати просто Данилом чи Данилом Романовичем.

Зміст

Частина I. КНЯЖИЙ ДІМ ОСТРОЗЬКИХ

Генеалогічний міф князів Острозьких: ментальний сенс	3
Легендарний засновник роду Островських	25
Князі Острозькі в системі державних відносин Великого князівства Литовського та Руського	40
Федір Острозький — князь-святий	62
Ян Гус, провідник гуситів Сигізмунд Корибутович і Федір-Фредерік Острозький	80
Князь Василь, прозваний Красним	96
«Забутий» острозький князь Іван Васильович	105
Військова слава Костянтина Острозького	113
Яке православ'я сповідував Костянтин Іванович Острозький?	138
Образ Костянтина Острозького в літературі й мистецтві	153
Некоронований король України-Русі	200
Василь-Костянтин Острозький і Берестейська церковна унія	239
Феномен Гальшки Острозької	260
Семерій Наливайко — спільник Василя-Костянтина Острозького? Правда та міфи про відомого козацького ватажка	291

Частина II. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ ОСТРОГІАНИ

Чи існувало листування Василя-Костянтина Острозького і князя Андрія Курбського?	311
Іван Федоров (Федорович) у контексті феномену Острогіїани	331
«Королева книг»: Острозька Біблія	361
Острозька академія: особливості та етапи розвитку	371
Видавнича діяльність Острозького культурного осередку	396
Створення та діяльність Дерманського релігійно-культурного осередку	406
Князь Василь-Костянтин Острозький та антиунійна полеміка кінця XVI — початку XVII століть	413
Тенденції розвитку богословської та філософської думки в Острозькій академії	421
«Острозькі західники»: Мелетій Смотрицький та Касіян Сакович	455

Поема Симона Пекаліда «Про Острозьку війну...»:

погляд на запорозьких козаків

із волинського князівського двору 467

Ренесансна натурфілософія Яна Лятоса 474

Протестанти-інтелектуали в Острозькому релігійно-культурному центрі 485

«Лямент про нещасну пригоду...» — лебедина пісня Острогіани? 500

Острозький літописець як пам'ятка української суспільної думки XVII ст. 503

Петро Конашевич-Сагайдачний —

продовжувач справ Василя-Костянтина Острозького? 511

Перенесення острозьких культурних традицій до Києва 526

Мистецьке життя Острозького князівства 541

Частина III. ПАМ'ЯТЬ ПРО ОСТРОГІАНУ ТА ЇЇ «МАТЕРІАЛІЗАЦІЯ»

Тенденція «забування» Острогіани в українській літературі 551

Реабілітація Острогіани в українській літературі 561

Острогіана в російській історіографії та її «матеріалізація» 583

Маргіналізація, трансформація

й реабілітація Острогіани за радянських часів 600

Трактування Острогіани польськими авторами 609

Острогіана за часів незалежності України

та відновлення Острозької академії 617